

**Віктор
ДОМОНТОВИЧ**

Куліш і Шевченко

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

**МІТОЛОГЕМА «СОНЦЯ»
В УКР. НАР. ВІРУВАННЯХ
ТА ВІЗАНТІЙСЬКО-ГЕЛЛІНІСТИЧНИЙ
КУЛЬТУРНИЙ ЦИКЛ**

І РОЗДІЛ

Сонячний міт, як він виявивсь в українських народніх віруваннях, спеціально ще не студіювали, але космогонічні міти вже були досліджені. Досліди ті довели, що ці міти про початок світу — походженням своїм не народні¹. Проф. Федір Вовк, почавши свій загальний нарис українських народніх вірувань у відомому збірникові «Українській народь» з легенд про походження світу, зазначав, що «космогоническія и космографическія понятія украинцевъ происхожденія несомненно книжнаго²; з них, мов-

¹ Проф. К. Ф. Р а д ч е н к о в своїх «Этюдахъ по богомилъству» (Народныя космогоническія легенды славянъ въ ихъ отношеніи къ богомилъству. СПб, 1911, ст. 1—59. Окр. відб. з «Изв. Отд. р. яз. и сл. Ак. Н.», 1910, т. XV, кн. 4) гадає, що в космогонічних мітах (оповідання про те, як Бог, гадаючи створити світ, послав чорта на морське дно, щоб звідтіля дістати трохи землі) з'єдналися дуалістичні погляди богомилів і катарів з ученням юдейсько-християнським, з Біблією, Апокаліпсисом, Четь-Мінеями, з апокрифічною літературою, книгою Еноха, Топографією Козьми Индикоплова й т. и. Походячи з гностичних і маніхейських концепцій гелліністичної доби через апокрифічну й богомилъську літературу середньовіччя, на Україні свого часу поширилися космогонічні перекази про походження світу, що в них літературні запозичення поміщалися з мотивами суто-казковими.

² Украинській народь въ его прошломъ и настоящемъ. Петроградъ. 1916, т. II. Этнографическія особенности укр. народа. X, ст. 597.

ляв, не більше, як «отголоски византійської схоластики и болгарскихъ апокрифовъ». Цим легендам Ф. Вовк протиставив вірування в сонце як давніші й більш етнографічні. «...Гораздо болѣе древними и болѣе этнографичными оказываются представленія украинскаго народа о небесныхъ свѣтилахъ, хотя, — додає він, — эти представленія не вездѣ одинаковы и носятъ на себѣ явные слѣды разновременности¹». Инакше кажучи, космогонічним мітам, як мітам книжного походження, що зберегають на собі прикмети византійсько-болгарських перводжерел, Ф. Вовк протиставить уявління про сонце як самобутніші й своєнародні. Ми ухиляємося від подібних тверджень і гіпотез, але, й утримуючися від них, ми повинні визнати, що, всупереч твердженню Ф. Вовка, народні уявління про сонце належать до того ж культурного циклу, що й космогонічні легенди (Україна, середньовіччя й середньовічна апокрифічна література, Візантія, гелліністична доба синкретизму).

В українських народніх віруваннях про сонце виразно кидається в вічі те, що вони належать до певної системи поглядів на світ, залежать од сталої й усталеної загальної концепції світу й природніх світових явищ². Вірування про

¹ Ibid. Акад. М. С. Грушевський, переглядаючи питання про космогонічні легенди, зазначив, що він «признає вповні правдоподібним і правильним те толковане, що в комплексі легенд з дуалістичною зараскою, зібраних в нашій устній традиції, ми маємо відбитте дуалістичної маніхейсько-дуалістичної системи». Іст. укр. л-ри, т. IV, Київ, 1925, ст. 386. Що ж до солярних мітів, то вони в протилежність до космогонічних мітів дозволяють, на нашу думку, наблизити їх до традицій не гностицизму, а патристики (див. далі).

² Прикмети що-до погоди, сонячні метеорологічні прикмети укр. селянства докладно зібрав був П. (И в а н о в ъ). Кое-что изъ народныхъ приметъ, касающихся погоды и урожая. Этн. Обзор. 1897, кн. 2, ст. 24. Пор. В. В. И в а н о в ъ. Ж. и т-во крестьянъ Харьк. губ. X. т. I ст. 542, 797, 907. П. Чубинській, Тр. эксп. ст. 7.

сонце повстали на ґрунті тих же ідеологічних джерел, що й зазначені легенди про початок світу. Навіть ті вірування, котрі зв'язано з формально-матеріальними прикметами, — визначення сонця як кола, діжі, колеса, купи вогню, — навіть ці визначення опрацьовано й перероблено згідно з упередженнями загальної традиції. Уявління про сонце як колесо зв'язується з переказами про Іллю. Називаючи сонце вогневою кулею, підкреслюють, що воно виконує в тім волю божу.

«Сонце — колесо» (по багатьох селах Шепетівської округи М. П. Савчук). «Сонце це є колесо від тієї колесниці, що проїзжає Ілля по небі, і одно колесо прорізує райську землю, і так гарно світить. Це значить, що Ілія проїзжає по небі і так воно іде». (Г. Бабій, с. Давидківці, Бахматовецького р. Проскур. о.).

«Сонце, кажуть, це таке велике коло огняне. І кажуть, що коли воно заходить, то іде світить на небо, а коли на небі уже лягають спати, то воно іде до нас. Коли сонце не сходить цілий день, то кажуть, що бог розгнівався на людей

Дуже цікаво було-б дослідити ці прикмети, чи вони виникли як висновки емпіричних спостережень селянина над явищами природи чи, може, вони з'явилися під впливом книжкових — календарних джерел. Але дослід метеорологічних народніх поглядів виходить за рамці нашої розвідки. Метеорологічні прикмети що-до місяця та його фаз з боку книжкових впливів дослідив ак. Вол. М. Перетц: *Мат. къ ист. апокр. и лег. Къ исторіи лунника*. СПб. 1901. Прикмети що-до грому див.: *Його ж. Къ исторіи громника*. СПб. 1899. Польські метеорологічні прикмети що-до сонця: А. Petrow. *Lud ziemi Dobrzyńskiej*, *Zb. Wiad.*, II, 1878, ст. 135; D. Wierzbicki. *Meteorologia ludowa*, *Zb. Wiad.* VI. 1882, ст. 194—5. Sew. *Udziela. Mat. etn. z m. Ropczyc i okolicy*, *Zb. W.*, X, 1886, ст. 107; його ж: *Lud polski w pow. Ropczyckim w Galicyi*, XIV, 1890, ст. 133; іноді трапляються в «Lud'i». Про прикмети погоди в візан. літ-рі див. Шестоднев Іоана Екзарха, Толкову Палею та ин. «Тако убо знаменія Господь повелѣ солнцу и лунѣ творити» (В. Успенській. Толк. Палея. К. 1876, ст. 27).

і приказав сонцю не сходить» (Е. Клочкова від бабусі 63 р. с. Ядлівки, Переясл. о. Полтавщина)¹.

Сонце — куля, діжа, вогонь. «Одні кажуть, що сонце то є обличчя панни, а інші — вогнева куля» (Петро Олійник, с. Корюківка, Черніг.) «Люди думають, що сонце кругле, як діжа² і перекачується по небі і світить по божі волі» (В. Гонтар, с. Каїтанівка, Тульч. окр.). «Сонце селяни уявляють як огневу кулю, що її послав Господь для пользи миру» (А. Пащенко, с. Голосків, Кам'янець-Поділь. окр.). «Сонце то купа вогню, яка все і всіх спалює, хто хоче підійти чи пирикинуть його» (С. Я. Опанасенко, с. Підставки, Гельмязів. р. Черкаськ. окр.)³. «Вірять, що сонце це є вогонь; бог палить в особливій пічі і носить цю піч» (Тр. Котик, с. Бушинка, Красн. р. Вінн. о.).

З цих переказів видно, що мітологема сонця в українських народніх віруваннях є мітологема божого й правед-

¹ У великорусів: «Солнце — кругъ блестящій, ночью уходитъ подъ землю». Рязанск. губ. Эт. Об. 1896, II—III, ст. 195. Цікаву спробу з'ясувати уяву «сонце-колесо» в світлі загальних проблем розвитку матеріальної культури людства див.: L o e w e n t h a l. Zur Erfindungsgeschichte des Pfluges, Z. schr. fur Ethn., B. 43. 1916. Berlin, ст. 15—16; та E. H a h n. Pflugwirtschaft als Zeitbestimmung. Z. schr. fur Ethn., B. 47. 1915. Сонце, як коло: W. M a n n h a r d t, Wald- und Feldkulte. Berlin, 1875. B. I, ст. 519. B. II, ст. 110.

² Пор. визначення сонця як діжі в загадках: «За лісом, за перелісом золота діжа горить» (Яцим.). «Ой за лісом, за пролісом золота діжа сходи» (Катерин.). «За лісами, за горами золота діжа кисне». Номис. Прислів'я, загадки... 1861, стор. 291. Загадки й колядки (див. О. Потєбня. Об'яснення...) дають нам ще низку образів-визначень сонця, але ці образи остільки специфічні й своєрідні, що потребують для аналізу особливих екскурсів; див. W. M a n n h a r d t. Ant. Wald- u. F., 1877, ст. 203. Пор. образ «сонце — розпалена піч» з образом у загадках: «сонце — червона комора».

³ У великорусів: «Солнце — огненный шаръ». Эт. Об. 1896, 2—3, ст. 195, Рязан. губ. «Солнце — это огненный шаръ, плывущій по небу». В. А. Баловъ. Очерки Пошехонья. Вѣрованія. Эт. Об. 1901, IV, ст. 94.

ного¹. Воно є добре, чисте й святе. Сонце є сонце правди, предмет шани й обожування. Воно визначається як розумна й досконала істота, що сповняє правильну путь божу. Мітологема сонця набуває характеру етичної категорії, причому в сонці, природньому явищі, припускається вища моральна досконалість. Сонце логізується, орозумлюється, раціоналізується, трактується як слово боже, не як явище природи, а як норма людського поведження, моральний зразок святости, що на нього людина повинна скеровувати себе, свої вчинки й свої думки. Центр уваги з сприйняття сонця як фізичного тіла переноситься на ідеологічні схеми; конкретний образ сонця перероблюється в умоглядну й моральну ідею і згідно з тим проголошується ірреальність сонця: на сонце не можна дивитися, сонця не можна бачити.

Коли в сонці й підкреслюються моменти природні: сонце освітлює землю й сприяє плідності, то ці натуралістичні риси секундарні, опосереднені. Це власне добрість божа спричинюється до того, що сонце світить і гріє, воно світить і гріє тільки через те, що воно є лице доброго Бога. Натуралістичний міт утрачає трохи чи не зовсім свої натуралістичні, природні риси. Як первісне народне мистецтво не є натуралістичне мистецтво, а витвір «замкнених форм», умовна стилізація, символ, абстрактна канонічна схема², —

¹ Вплив школи, революції, нового матеріалістичного світогляду виразно позначився на поглядах середнього та молодшого покоління. Для молоді це «глупістіка», як занотовує дописувач Комісії Я. Олійник (Донбас). Гр. Бабій (Поділля), що занотував низку апокрифічних мотивів у переказах про сонце, різко відмежовує ці забобони старшого покоління від поглядів науково-позитивістичних, що їх засвоїло з школи молодше покоління. Не одкидаємо думки використати цей матеріал дописувачів Комісії для спеціального нарису.

² Народне мистецтво не стверджує об'єктивного значіння реальних предметів. Предмет у безпосередньому розумінні — людина,

такий самий абстрактний, стилізований, символічно-умовний характер має й «натуралістична мітологема сонця». У поданих далі віруваннях емпіричному уявленню даного реального сонця протиставиться своєрідна ідея нового, іншого невидимого сонця. Натуралістичний сонячний міт набуває досить витончених і ускладнених форм. Природне поняття сонця як позитивно даної речі, як природнього явища перетворюється на свою протилежність, природне заперечується задля гіпотези надприроднього, стверджується негативізація природнього й висовується гадка про наявність своєрідної «переверненої» негативної природности, природности, що має в собі всі прикмети магізму, чарівної чинности.

Ці діалектичні суперечності, що їх у природніх явищах розкриває мітотворча свідомість, знищують певність в емпіричній дійсності реальних речей і тим самим розчищають ґрунт не тільки для визначення сонця як надприроднього поняття, але й для визнання вольової магічної активності людини.

Найяскравіш виявився цей надприродній характер сонячної мітологєми в абсолютній забороні сонця (табу-сонце) і в припущенні того, що існує невидиме сонце.

дерево, тварина, земля, вода, рослина, — як безпосередня почуттєво-речова даність, як дійсність, що їй належить фіксувати емпіричним досвідом, заперечується. Речова природність деструктується, але, вносячи принцип ірреалізму в сприйняття світу, народне мистецтво зберегає натуралістичну обумовленість цього ірреального. Це т. зв. первісне мистецтво поєднує відносну предметовість з відносною безпредметовістю. Свідомо чи несвідомо воно намагається відмежувати свій мистецький об'єкт од реальної речі й обернути його в щось біологічно-неправдоподібне. Гієратична й замкнена усталеність форм, канонізована їхня викінченість оберігає митця від того, щоб порушувати засвоєне від традиції. Стверджене в каноні приймається як остаточне правило, дарма що воно суперечить повсякденному реальному досвідові.

Сонце є те, чого не можна споглядати. На нього не можна дивитися, про нього не можна балакати¹. Уявління про «сонце» в народніх віруваннях поєднується з уявою «свѣта неприступнаго», причому виразно підкреслюється відмежованість сонця від людства й світу, його відокремлена забороненість. Сонце заборонене не тільки в тому розумінні, що перед лицем сонця не можна робити чогось нечистого, але й що дивитися, балакати, ба навіть гадати про нього не можна. Гуґо Куніке² гадає, що різні міти, а особливо міти про сонце й місяць виникають з «Naturgrundlage», з спостережень над цими світилами. Це справедливо тільки щодо вихідного пункту: міт, легенда виникають з певного реального зерна, але далше легендарне, мітотворче опрацювання цього зерна може бути цілком антиреалістичне й ірреалістичне. Що на сонце не можна дивитися, — це реалістичний факт, емпіричне спостереження, проте з цього реального спостереження розвинулося твердження ірреалістичне: про існування невидимого сонця. Визначення: «є сонце, що на його не можна дивитися» — двозначне й діалектичне; у цьому, мовляв, натуралістичному твердженні є вже всі елементи негативізації натуралістичного тлумачення. І тому в жаднім разі не можна зводити розвинутого міту на початковий натуралізм, як це роблять Куніке, Фробеніус, як у нас робили були Афанасьєв та Потебня.

Кажучи про риси ірреалізму й трансцендентизму в цьому метафізичному трактуванні сонячного міту, ми повинні сказати, що ідея невидимого сонця не є ідея другого сонця: нема двох сонць. Мітологічна свідомість зовсім не є дуалістична. В народніх віруваннях говориться не про

¹ Пор. казку про велетнів, що сміялися з сонця, і покач'ялися: Г. Стрижевській. Сб. малор. ск., 1902. Київ, № 1.

² Zur Astralmythologie d. Nordamerikanischen Indianer. Intemat. Archiv f. Ethnogr., Leiden, 1926, XXVII, 1—2, ст. 2.

два сонця, а про можливість видиме сонце бачити як невидиме. «Сонце всіх спалює, хто хоче підійти». З того, що сонце святе, що про сонце людині не можна говорити, думати, дивитися на нього, з цього роблять висновок, що бачити святе сонце належить не всім людям, а тільки святий, праведній людині. Цю думку виявлено в твердженні, що тільки праведна людина бачить, як «грає» сонце на Великдень та на Купайла (про це далі). Невидиме для інших людей стає видимим для праведного: бачити сонце, дивитися на сонце — привілей праведних; для інших це заборонено. Тільки чиста людина пізнає чисте сонце¹.

— Як занотовує С. Я. Опанасенко (с. Підставки Гельмязівськ. р-ну на Черкащині), коли він «почав декого з старих людей на селі питати про сонце, то кажуть: «що про його (сонце) гріх думать, не то балакать». — Лікар Ф. М. Сенгалевич розповідає, що року 1914-го в Богуславі (Київщина) підчас затьмарення сонця, коли діти почали дивитися на сонце, старий дід суворо й рішуче заборонив їм це — «Не дивись, не дивись!» — «Чому?» — «Не можна й годі!» Дід примусив дітей опустити голову. — На Катеринославщині у свій час І. Манжура записав таке повір'я: «Як сонце міниться (затм'єніє), не можна на його дивитись: очі болітимуть» («Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии И. И. Манжурой») Харьковъ. 1890, ст. 154). —

¹ На цьому прикладі видно, як конкретне уявлення, що на сонце не можна дивитися, перетворюється кінець-кінцем в етичну категорію; натуралістичне спостереження ірреалізується, стилізується згідно з певними нормами, вводиться в витриману й цілну систему. Тут ми можемо говорити про одночасове співіснування такого ланкового ряду: сонце — купа вогню; сонце боже, лице боже; про сонце гріх думати не то говорити. Від уявлення «на сонце не можна дивитися» безпосередній перехід до уявлення «сонця не можна бачити» й до етично-метафізичного коментування того природнього факту, що люди не можуть дивитися на сонце.

«Солнце — это образъ славы Божіей; какъ на солнце нельзя смотреть, такъ нельзя грешному человеку видѣть славы Божіей» (Ив. Савченко. Жив. Ст., 1906, в. II, ст. 106, Київщина).

У білорусів: «Люди не могутъ смотреть на солнце по своей греховной нечистотѣ» (Вязем. у. Смол. губ.) Этно. Об., 1896, II—III, ст. 195. Аналогічне вірування існує у великорусів Орловськ. губ.: «Народъ вѣрить..., что на солнце можетъ смотрѣть свободно только праведникъ». (А. И. Ивановъ, Вѣр. крест. Орлов, губ. Этно. Об., 1900, кн. 4, ст. 112). У вірмен: — «Солнце... вооружено пучкомъ иголокъ (лучи), которыми оно колетъ глаза тѣм, которые осмѣливаются смотрѣть на него». (Ф. Джейрановъ, Вѣр. армянъ Елизавет. Губ. Этно. Об., 1900, II, 169).

Сонце праведне. «Солнце какъ бы обожається народомъ и считается святымъ и праведнымъ» (Вінницький пов., П. Чубинський, I, 5). «Добрый день тобі, сонечко яснее. Ти святе, ти яснее-прекраснее, ти чисте, величней поважнее» (Заговір. Чубинський, I, ст. 93). «Сонце не їсть, не п'є і муки собі не чекає, а Бога боїться і путь його правильно сповняє» (І. Н. Дігтярів, м. Березне на Чернігівщині). — «По всіх селах Шепетівської окр. сонце шанують, як святе й правільне: а) «Щоб ти сонечка святого не бачив»; б) «Щоб ти так по правді сонце боже бачив» (М. П. Савчук. Шепетівка). — «Серед жінок (старих бабів) схоронилось шанування сонця, що видно з таких виразів: «Й сонечко праведне вже заходить», «Сонечко діток гріє, сиріток милує»... і т. и.» (А. Шенгерс. Пирого Кременчуцької округи). — «У нашій місцевості люди шанують сонце і уважають за святе і праведне» (Вас. Гонтар, с. Каїтанівка, Мясків. р., Тульчинська окр.). — «А що сонце святе і праведне, то це повір'я мало не по всій моїй місцевості глибоко держиться в селянів, а нехай хто виразиться, що воно не святе, то іще вилають і назовуть того лиципірем»

(А. Я в о р с ь к и й, с. Дубові Мехеренці, Козятин. р.). — «Сонце праведне» (Ст. Т р е м б о в и ц ь к и й, с. Нестерварка, Тульчинськ. окр).

— «Сонце визнають за щось святе. Напитання мої, чи шанують сонце як святе й праведне, селяни мені відповідали: «А вже-ж признають за сьвяте!» Коли я спитав одного селянина, з чого ж це видно, що люди шанують сонце як святе, він мені відповів так: «Коли сонце сходить, на його хрестяцца» (с. В'юнище). «Сонце стари люде признають за сьвяте. Це — сьвятиня», — так каже одна селянка з с. Загребелля. Друга селянка оповідає: «На стретеніє проти сонца, як сонечко сходить, набирают сьнігу, вносять у хату, и як сьніг ростане, то буде сьвята вода, «стретенська». Як гусі виходять, дак бризькають цією водою. Ноді хто заболіє, то дають «стретенської» води, умивають, напоюють»¹. (Ю. О. В и н о г р а д с ь к и й. С. Загре-

¹ Згідно з цим визначенням сонця як праведного й чистого, з уявлінням про сонце зв'язано низку заборон, табу. Для нечистої, грішної людини «заборонене» є саме сонце; перед сонцем заборонено робити щось нечисте, заборонено повсякденну нечистоту. Зробити щось нечисте, це — заподіяти гріх проти сонця. «Гріх що-небудь соромливе робити, щоб сонце бачило: 1) полових зносин не можна робити при сонці, а коли що, то в будинку, або під деревом; 2) опралятися — теж гріх, потрібно теж іти в затінок, а коли нема затінку (прим., у чистому полі і т. п.), то обертатись до сонця обличчям, а коли мочити, то до сонця спиною. Лаяти сонце — тяжкий гріх». (М. П. С а в ч у к. Жуків, Шепет. окр.). Таке саме вірування ми бачимо у гагаузів Бендерського повіту. В одній з казок є епізод «о томь, что солнце, возвратясь изъ своего вечера домой, плачетъ и жалуется матери на безстыдство деревенскихъ жителей. «При исполненіи своихъ естественныхъ надобностей, говоритъ солнце, они нисколько не стыдятся меня, выходя прямо на поле, тогда какъ городскіе жители делаютъ это скрытно». Этотъ послѣдній епізодъ гагаузы не только передають въ сказке, они руководятся имъ и въ действительной жизни, искренно веря, что солнце можетъ стыдиться». В. А. М а ш к о в ь. Гагаузы Бендерскаго уѣзда. Этн. Об., 1901, IV, ст. 53. У великорусів: «Бранить солнце грешно». В. А. Б а л о в ь.

белля, Сосницьк. р. Конотіпськ. окр. Від Марії Прокоп. Сиворакші, 85 р., з хут. Филоновки, Сосницьк. р., вдови хлібороба, кол. кріпачки, неписьм.).

Уявління, що сонце відокремлене від гріховного людства й нечистого світу, уявління, що воно є чисте, святе й праведне, пов'язане з уявлінням божого як з поняттям відокремленого, чистого, святого й праведного. Згідно з цим у народніх віруваннях сонце трактується як прояв божества; воно є образ божої слави, лице боже, всевидяще око боже, слово боже, дзеркало. З наказу божого воно сходить і заходить, виконує накази божі, з ласки божої воно світить і гріє: Бог посилає його. За народніми віруваннями воно є те, через що виявляється божество¹.

— «Ушицкій уѣздъ. Солнце есть отблескъ лица Божія, и потому то оно такъ ярко; назначеніе его — освѣщать землю и давать плодородіе» (П. Ч у б и н с к і й. Тр. эксп., I, 3). — «Винницкій уѣздъ. Солнце называютъ лицемъ Божиимъ» (Чубинскій. I. 5). — «Сонце — це обличчя Господа. Господь-Бог ясний, праведний, він нас держить на своїм обличчі, а ми, грішні, не виконуємо його законів. Він скоро розгнівається на нас і скине з себе й ми покотимось у безодню, в пекло, де будем горіти вічно й будемо живі» (Ст. Тр е м б о в и ц ь к и й від своєї бабусі с. Нестерварка, Тульч. о., Поділля) — «Сонце лицем божим називають, але це занадто старі, років по 80-90» (П е т р о О л і й н и к,

Очерки Пошехонья. Верованья. Этн. Об., 1901, IV, ст. 94. У поляків: ніщо погане не повинно бути перед лицем сонця: «Убивши вужа, або ж иншого гада, треба його прикрити, щоб сонце не світило на нього, бо буде затъмнення». R. Z a w a l i ń s k i. Przesady i zabobony. Zb. Wiad., t. XVI, 1892, ст. 255.

¹ Сонце є боже й у бора, але само воно не є бог. На цьому настоює Karl Beth: *Magie u. Religion*. Leipzig, 1927, 2. Aufl. Про це маємо й у К. Прейса: *Die oberste Gottheit bei den Naturvölkern*. Z. schr. fur Ethn., 1922, 1—5, ст. 126—127. Поп. А. Афанасьевъ. Поэт. воззр., I, М., 1865, ст. 66.

с. Корюківка, Черніг.). — «Сонце вогняне світило; носить його слово Боже» (І. Н. Дігтяр'їв, м. Березне на Чернігівщині)¹. — «Солнце — это образъ славы Божіей» (Київщина, Ів. Савченко, Жив. Ст., 1906, II, 106). Сонце то — «боже дзеркало». (Ibid.). — Холмская Русь... Солнце называютъ окомъ Божиимъ, и такимъ образомъ объясняютъ всевѣдѣніе Божіе» (П. Чубинскій. Тр. эксп., I, 3). «Селяни в моїй місцевості і то деякі уявляють собі, що сонце це боже око» (А. Яворський, с. Дубово-Мехеренці, Козятин. р. Поділля). — «Сонце то боже світило», «боже сонечко», що «ним править сам Бог» (С. Я. Опанасенко, с. Підставки, Гельмязів. р., Черкаськ. окр.). — «Про сонце кажуть, що його посилає Бог. «Бог сьогодні послав нам сонечко», такий вираз чув я од людей, розпитуючи їх за сонце» (Ю. Виноградський. Сосниця Конот. окр.).

Сонце — частина справжнього неба. — «Литинскій уѣздъ. Солнце — это отверстие, сдѣланное въ облакъ, через которое мы видимъ небо» (П. Чубинскій. Тр. эксп., I, 3). — «Сонце вважають за маненьку частину справжнього неба» (М. П. Савчук. Шепетівка). — «Свѣтила — отверстия въ небѣ» (В. Ястребовъ. Мат. по этн. Новор. кр. — Од., 1894, ст. 3).

Сонце є те, через що Бог дивиться на світ. Тому поруч визначення сонця як «ока божого» воно зветься також «віконцем божим». «Сонце — боже віконце». В. В. Ивановъ. Ж. и т-во крестьянъ Харьк. губ., X. 1898, т. I, стор. 461. Сонце — боже віконце також у дитячих приказках.

Сонце є посланець божий (=ἀγγελος); воно є янгольське: янголи керують сонцем, ведуть його небом; воно є як

¹ «Солнце на небѣ поддерживается св. Духом» Тульская губерния, Д. Н. Ушаковъ. М. по нар. вѣр. влкр. Этн. Об. 1896, кн. 2—3, ст. 195.

свіча, що її носять янголи, як янгольське сяйво. Як посланець, як посередник між Богом і світом, воно стежить за людьми (порівняй попереднє визначення сонця як ока) і розповідає Богові все, що бачило.

«О солнцѣ существуетъ... понятіе..., что это громадная свѣча, носимая ангелами для освѣщенія земли» (Вінницький повіт, П. Ч у б и н с ь к и й. Тр. експ., 1872, т. I, ст. 4).

«Сонце уявляють у нас таким способом, що вроді то це янгол взяв свічку і несе уздовж раю і аж до пекла, і там розглядає грішників; це в полудень, як то сонце, кажуть, стоїть на місці¹, то це янгол стоїть біля пекла і розглядає грішників. Далі іде, вже поспішає до Бога розповісти йому, що він бачив. Це як сонце над вечір і хутко заходи, то це він поспішає так». Г. Б а б і й. С. Давидківці. Бахматівс. р. Проскурів. окр. «Сонцем заправля архангел Гавриїл» (Катеринославщина. И. И. М а н ж у р а. Сказки. Харьковъ, 1890, ст. 154). «На Великдень... на сонці видні янголи» (І. Н. Д і г т я р і в, м. Березне на Чернігівщині). «Є повір'я, що сонцем управля архангел Михаїл» (Л і д а Х а н ч и н а. Село Олександрівка). «Ангель литить до Бога розповісти, що бачив за цілу ніч. І це його крило так сіяє на весь світ. В полудень він одпочиває, бо дуже поспішав та утомився. Вже під вечір, то прямо біжить до Бога» (Г. Бабій¹, с. Давидківці, Бахм. р., Проск. о.).

Уявління про сонце як «чисте» знайшло собі вираз у протиставленні його «нечистим». «Нечисті» не витримують «чистого». «Темні» гинуть од «світлого». «Святе» знищує «злих». Антитеза «сонця» й «чортів» дуже характеристична для аналізу мітологема сонця як своєрідного тематичного розвитку мітологема «доброго й чистого». У межах цього протиставлення витворилося уявління про

¹ Порів. повір'я, занотоване в Чубинського: «Сонечко в полудень не йде по небі, а трохи спочиває; під вечір іде зовсім на спочивання» (Старокостянт. пов., П. Ч у б и н с ь к и й. Тр. експ., I, ст. 3).

те, що сонце це блиск меча, яким Бог загрожує й знищує нечистих¹.

«Чорти сонця бояться, як святого й страшного для них. — Якби чорти перед ранком не ховались, то днем не тільки вони були б нестрашні чоловікові, а й чоловік з чортом тоді міг би зробити, що захоче» (с. Зубовщина, Мирутин, Ганноп. р., Шепет. ок., М. П. С а в ч у к). «Ще сонця бояться відьми, але на Івана Купала вони його вже не так бояться — воно тоді до них більш милосердне, бо в цей день відьми не до півнів, а до самого сходу гуляють, а то часом і в день можуть перекинутись тварюкою й бігти» (Запис М. П. С а в ч у к а. Шепетівка). «Сонце уявляють у нас таким способом, що Бог зганяє чортів з раю, що понаскакувало за цілу ніч. І це його меч так сіяє» (Г. Бабій. С. Давидківці, Бахм. р. Проскур. о.)².

Погляд, що сонце знищує нечистих, поєднується з доволі поширеним віруванням, що сонце підіймають демони, за одними записами, добрі (янголи), ба навіть і сам Бог, за іншими лихі (чорти), причому, коли чорти викочують сонце, то воно спалює їх.

«Сонце не само сходить, а його піднімають якісь велетні на своїх крилах. Вони дихають на сонце й воно стає теплим і посилає своє тепло скрізь. Велетні це ангели божі» (Ст. Т р е м б о в е ц ь к и й, від бабусі з с. Нестерварки,

¹ Цікаве вірування знаходимо в Zb. Wiad. 1878, II (Lud ziemi Dobruńskie): «чорт теж хотів зробити сонце, але не міг; проте вкрав кавалок сонця, з якого й утворив місяць» (№ 18, ст. 126).

² «Всяка нечисть: чорти, вампіри, відьми бояться сонця і всього, що нагадує про його наближення. Наприклад, вампір, коли не встигне сховатись під землю до півнів і почує кукурікання півня, — тріскається і розходитьсь в повітрі димом. Чорти теж не сміють показатись при світлі сонця і навіть місяця, бо люди побачать, хоч не їх самих, а тіні від їх постатів, і тоді вони (чорти) не можуть зробити людям шкоди» (Записи С. І. Ц в е т к а в болгарських колоніях Миколаїв. окр.).

Тулч. о., Поділля). — «Кажуть, що сонце носить на плечах кріпак Сімсон». (А. Я в о р с ь к и й, с. Дубово-Мехеренці, Козятин. р.). — «Коли Бог іде після сніданку подивитися на землю та полюбуватися, то він бере з собою сонце і йде весь час під гору і тягне його. Згори сонце котиться і Бог вертається кругом землі до своєї хати, звідкіля він вийшов» (Подав А. П а ш к і в с ь к и й, Біла Церква)¹. «Щоб чорти не множилися, Бог насилає на них сонце. Чорти збираються завсіди на величезній скалі і сюди надходить сонце: та дуже їх пиче; вони не можуть витримати, схоплюють на дрючки і несуть його поза хмару, аж у другий кінець, тобто на схід. Коли чорти принисуть до сходу, вони його підкидають і воно йде по небу» (Зап. Тр. К о т и к, с. Бугшинка, Красн. р., Вінн. о.). — «Пройдя подь землею, солнце снова является къ намъ, но выйти оттуда своею силою оно не можетъ, а выка- тываютъ его черти, которыхъ оно своимъ жаромъ, за каж- дымъ выходомъ, сожигаетъ большое число» (Вінницький повіт). — «Солнце обитаєть въ моряхъ и оттуда восходитъ. При восходѣ его безчисленное множество чертей поднима- ютъ его шестами, такъ какъ они въ ночное время въ моряхъ и въ рѣкахъ не могутъ жить по случаю нахождения въ нихъ солнца» (Житомирський повіт) (П. Ч у б и н с ь к и й. Тр. експ., I, 4, 7)². «— Старі люди кажуть, що коли буває

¹ Пор. переказ про «благочестивого чоловіка», що «ізпускає сонце на воду, як сонце спадає на вечір, а рано зводить на гору». «Млр. нар. пред.» М. Драгоманова, Київ, 1876, ст. 261.

² Надзвичайно своєрідна наївна контамінація двох світоглядів в оповіданні, записаному від малого хлопчика. У цьому оповіданні зберігається уявлення про те, що обрій замкнено між двома сусідніми селами (Залізна на сході та Горлівка на заході), що сонце є людина, що його підіймають на небо, але на місце колишніх «чортів» сонце підіймають уже на «єропланах». «Коли сонце сходить, то його піднімають на Горловці єропланами і везуть по небі цілий день. Вечером єроплан сідає за слободою (Залізна), а сонце котять до хлівця, — це починає вечорить, а потім зачинають двері — ніч. Бува так, коли

хмарно, то це є ознакою того, що чорти захотіли полюбоватися сонцем, щоб сонце нагріло їхнє життя, а тому й не викочують. Це буває в чортів занадто рідко». «Ті, які уявляють сонце як вогневу кулю, кажуть, що сонце котиться завдяки толчку чортів» (Петро Олійник, с. Корюківка на Чернігівщині). — «Як умиватися, то не можна тріпати мокрими руками, щоби не бризкали крапки з рук, бо з тих крапок поробляться чорти, котрі будуть котити сонце до гори. Як бризнути ще другий раз, тоді знов будуть чорти і вони можуть завести між собою сварку, бо і одні схотять і другі котити сонце і з цього може виникнути бійка; а за тією бійкою за сонце всі забудуть, то воно може упасти і завалити світ, і всі люди пропадуть. Тому це робити, тріпати мокрими руками — гріх» (М. Рябий, село Кукавка Могилівськ. окр.)¹.

Тлумачення сонця, з одного боку, як етичної категорії (сонце — добро, сонце — правда), а з другого боку, як посередника між божеством і людством, що через нього божество входить у стосунки з людством, таке тлумачен-

дверці не щільні — показуються стовпи на небі. В дванацять часов сонце автонобильом везуть поз Андріївку вп'ять на Горлівку, щоб летіть на небо еропланом». (Зап. М. І. Коваль од учня 1-ої групи Андріївської школи Петра Худолія, селянина с. Андріївки, Горлів. р., Артемів. о., Донбас).

¹ Пор. цей запис з опублікованим у Чубинського: «Ушицкій уѣзд... Когда солнце подходит къ востоку, то, по Божьему повелѣнію, поднимають его тысяча чертей, «штанов», при чемъ солнце совершенно обжигаетъ ихъ, послѣ чего они купаются въ рѣкѣ, оставаясь едва живы и махая руками — пропадають; а изъ той тысячи капель, который отряхиваютъ съ себя черти, опять рождается тысяча чертей, которые такъ же поднимають солнце, опять обжигаются, купаются, рождаются и т. д. Поэтому неблаго разумно поступаютъ тѣ люди, которые, умываясь, встряхиваютъ руками, ибо сколько упадетъ капель, столько родится чертей» (I, ст. 11). Вірування, що чорти повстають з крапель див. Вол. Гнатюк. Етногр. мат. з угор. Руси. I. Легенди і новелі. Львів, 1897, Ет. 36., III, ст. 3—4, № 2.

ня висовувало на перший план антропоморфічний принцип. Оскільки сонце безпосередньо зв'язане з людством, остільки можна говорити про антропоморфізацію сонячного уявління. У народніх віруваннях уявління про сонце зв'язується якнайщільніше з уявлінням про людину, цей зв'язок набуває рис особливої конкретности і думка про те, що сонце причетне до цього світу, знаходить собі вияв у низці мітологічних переказів. Як ми були зазначили вище, згідно з народніми віруваннями, тільки праведна людина бачить і пізнає сонце; звідсіля аналогічний погляд і щодо сонця: сонце й собі одкриває лице своє перед праведним і закривається, ховається перед грішним. Грішити це «оскверняти» чисте сонце. Гріх то є скверна перед сонцем; сонце затьмарюється від нечистоти людської й людських гріхів. Наведімо кілька переказів, де оповідається, як сонце реагує на життя праведних та грішних людей.

Як вірування, поширене по всіх селах Шепетів. окр. М. П. С а в ч у к подає такі відомості: «Сонце вважають за розумну істоту. Коли вночі трапився великий злочин, то цілий день сонце не виглядатиме з-за хмари (про злочини для сонця найбільше розказує місяць — брат сонця)¹. Коли вмре грішна людина, то в день її похорону сонця не буде видно, і погода буде погана, а коли вмре людина спасена, то сонечко світитиме ясно, і буде гарна погода; навіть коли до того затяглася погана погода на довгий день, то в день смерті спасеної людини мусить вияснитись і сонце покажеться принаймні в час похорон» (М. П. С а в ч у к. Шепетівка. Окр. Інсп. нар. освіти). «Подольская губ. Затменія солнца и луны народъ понимаетъ двояко:

¹ Порівняймо великоруський переказ з Рязанщини. «Солнце и луна сходятся передъ разсвѣтомъ: луна рассказываетъ солнцу, какъ прошла ночь; если хорошо — солнце радуется и день ясный, иначе солнце печалится — и днемъ облачно». Д. Ушаковъ. Мат. по нар. вѣр. влкр. Этн. Об., 1896, II—III, ст. 195.

отъ того, что эти светила закрываются отъ насъ нашими грехами, или же, олицетворяя въ солнцѣ и лунѣ мужчину и женщину, утверждаютъ, что они закрываютъ глаза руками, чтобы не видѣть нашихъ грѣховъ. (Чуб., I, 14). «Солнце то «Бѣже дзеркало», въ которомъ Богъ видить, что дѣлается на землѣ днемъ. Для того Богъ и выставляетъ на день это круглое зеркало, чтобы видѣть всѣ дѣла человѣческія, которыя въ теченіе цѣлаго дня отражаются въ этомъ небесномъ зеркалѣ. Затменіе солнца бываетъ, когда Господь приказываетъ пообчистить это зеркало, осквернившееся черезъ отраженіе въ немъ скверныхъ дѣлъ человѣческихъ. Про затменіе солнца простолюдины такъ и выражаются “перечищаецьця сонце”» (И в а н њ С а в ч е н к о. Міросоз. простол. малороссовъ. Жив. Ст., 1906, в. II, ст. 106, Київщина)¹.

Такий зв'язок уявління про сонце з катартичними уявліннями (ідеєю чистоти й очищення) повинен був на ґрунті магічного світогляду обумовити виникнення певного циклу магічно-катартичних сонячних уявлінь. Для людини магічного світогляду сонце, як чисте, є не тільки вища й ідеальна абстрактна норма людського поведіння, а передусім і в першу чергу конкретний засіб здійснити, ствердити свою чистоту. Сонце є засіб очищення. Через сонце людина здійснює свою очищеність. Звідсіля роль сонця в магічних затворах і замовленнях.

¹ Це вірування, що сонце радіє, коли бачить праведну людину, і затьмарюється, бачивши гріх, входить, як складовий елемент, у казки, де оповідається про подорож людини до сонця. У цих казках запитання, чому сонце «весело сходи і весело на полудинь, а смутно заходи», стає за *prima movens* сюжетного побудовання даної казки: герой їде до сонця спеціально, щоб за це довідатись. «Льуде рано фальат сьвіт, йак сонце сходи, кожен сьа умийи і ученаш уогори і дьакуйи Богові, шо переночувау, — то я, — відповідає сонце, — льудям весело сьвічу рано». (О с и п Р о з д о л ь с ь к и й. Гал. нар. казки. Львів. 1899. Етн. зб. VII, ст. 126, № 62).

ЗМІСТ

Мітологема «сонця» в укр. нар. віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл	3
Теорія «дороблення» Гр. Сковороди.	60
До дискусії про Сковороду.	73
До характеристики філософського світогляду Сковороди (<i>Вчення Сковороди про матерію</i>)	82
Петербурзькі повісті М. Гоголя	106
Різдво р. 1846 (<i>За Кулішевими матеріялами</i>).	172
Куліш і Шевченко (<i>До історії їх взаємовідносин в 1843—1844 роках</i>) . . .	197
Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—1857-го	230
Перебування Куліша на Україні влітку року 1856-го (<i>Матеріяли до Кулішевої біографії</i>)	256
«Чернігівка» Костомарова	306
Лісова пісня	320